

ВИКОРИСТАННЯ ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИХ МЕТОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЛЯ МІЖМОВНИХ І МІЖКУЛЬТУРНИХ ЗІСТАВЛЕНЬ

Терехова Д. І.

Київський національний лінгвістичний університет

Однією з актуальних проблем психолінгвістики є розроблення нових методів дослідження та методик аналізу експериментального матеріалу. Традиційним методом дослідження вважається асоціативний експеримент, проте для оброблення одержаних матеріалів кожен дослідник обирає методику відповідно до мети і завдань своєї роботи.

Для виявлення етнокультурної специфіки образів мовної свідомості східних слов'ян, що стоять за стимулом НАРОД, використано методику “асоціативного гештальту”, що забезпечило детальний аналіз структури, кількісного та якісного наповнення асоціативних полів слів у трьох мовах.

Ключові слова: образ світу, мовна свідомість, асоціативний експеримент, асоціативне поле.

Одной из актуальных проблем психолінгвістики является разработка новых методов исследования и методик анализа экспериментального материала. Традиционным методом исследования считается ассоциативный эксперимент, однако для обработки полученных материалов каждый исследователь выбирает методику в соответствии с целью и задачами своей работы.

Для выявления этнокультурной специфичности образов языкового сознания восточных славян, стоящих за стимулом НАРОД, использована методика “ассоциативного гештальта”, которая дала возможность провести детальный анализ структуры, количественного и качественного наполнения ассоциативных полей слов в трех языках.

Ключевые слова: образ мира, языковое сознание, ассоциативный эксперимент, ассоциативное поле.

One of the relevant problems in psychological linguistics is the development of new methods of investigation and methodology to analyze the experimental material. The traditional method of the investigation is considered as associative experiment, but every researcher should choose the methods to analyze the derived materials concerning the aim and the tasks of his investigation.

To identify the ethnic and cultural specific character of the East Slavs' image of linguistic consciousness, that are at stimulus НАРОД (NATION), it was used the methods of the “associative configuration” as it provide the detailed analysis of the structure, qualitative and quantitative filling of the associative fields of the words in three languages.

Key words: the reflection of the world, language consciousness, associative experiment, associative field.

Психолінгвістика як окрема наукова дисципліна сформувалася в середині ХХ століття. Завдяки активній розбудові та опрацюванню ключових проблем на сьогодні вона являє собою систему різноманітних галузей, однією з яких є етнопсихолінгвістика. Починаючи з 70-х років минулого століття проводяться дослідження національно-культурної специфіки мовленнєвої діяльності, “... яка, на думку О. О. Леонтьєва, складається з системи факторів, що зумовлюють відмінності в організації, функціях та способі опосередкування процесів спілкування, характерних для даної культурно-національної спільноти. Саме О. О. Леонтьєв у 1977 році запропонував термін “етнопсихолінгвістика” для позначення спеціальної галузі знань, предметом якої були б процеси спілкування в їх національно-культурному аспекті на різному рівні організації цих процесів” [1, с. 307 – 308].

Найбільш розробленим у цьому напрямі є дослідження специфіки мови та культури за допомогою асоціативного експерименту. Асоціативне поле певного слова-стимулу являє собою "... не лише фрагмент вербальної пам'яті людини, але й фрагмент образу світу того чи іншого етносу, який відбивається у свідомості "середнього" носія тієї чи іншої культури, його мотивів та оцінок і, отже, його культурних стереотипів" [1, с. 308]. Методика проведення асоціативного експерименту (вільного та спрямованого), оброблення одержаних матеріалів, створення асоціативних полів широко відома у психолінгвістиці. Найбільш прискіпливої уваги дослідників вимагає аналіз асоціативних полів, кількісних та якісних показників, а також інтерпретація та аргументація одержаних результатів. Зазначену проблему розглянуто у пропонуваній роботі.

Актуальність роботи зумовлена пошуком у психолінгвістиці та етнопсихолінгвістиці останнього десятиліття надійних методів та методик дослідження етнокультурної специфіки мовної свідомості представників різних етносів.

Більшість досліджень спрямовано на вивчення окремих концептів або національно-культурної специфіки мовної свідомості представників певного народу, що стоять за словами-стимулами (наприклад: Агаркова, 2004; Балуш, 2005; Безкоровайна, 2004; Воркачов, 2002; Голікова, 2003; Голубовська, 2002; Дашиєва, 2000; Іваницький, 2005; Іватович, 2005; Карасик, 2004; Караулов, 2000; Михалкіна, 2005; Незговорова, 2004; Радзієвська, 1999; Романовська, 2005; Савельєва, 2006; Селіванова, 2006; Солохіна, 2006; Стернін, 2003; Тарасов, 2004, 2008; Терехова, 2008, 2010, 2011, 2012; Уфимцева, 2005, 2009, 2011 та ін.). Ми зосередили увагу на запровадженні комплексного підходу до виявлення національно-культурної специфіки мовної свідомості представників східнослов'янських народів в образах мовної свідомості, які пов'язані з внутрішнім світом людини.

Завданням статті є зіставний психолінгвістичний аналіз асоціативних полів стимулів-корелятивів НАРОД / НАРОД / НАРОД у трьох східнослов'янських мовах, які було одержано внаслідок проведення вільного асоціативного експерименту серед студентів гуманітарних та технічних вищих навчальних закладів України, Росії, Білорусі (по сто представників від кожного народу) на початку ХХІ століття.

Наукові результати стають зрозумілими з аналізу структури асоціативних полів НАРОД / НАРОД / НАРОД у трьох мовах, виявляються у встановленні загальних та специфічних рис образів мовної свідомості українців, росіян та білорусів, відображених у відповідних фрагментах їхніх образів світу.

За визначенням етнологів, народ – 1) у лінгвокультурному плані те саме, що етнос; 2) у соціально-політичному та історичному планах – населення країни, сукупність класів, націй, народностей, що мають загальну історичну долю; 3) у побутовому плані – велика група людей [2, с. 93]. Етнос розуміють як стійку сукупність людей, яка історично склалася на певній території, має спільні риси та стабільні особливості культури (разом з мовою), психологічного складу, а також усвідомлення своєї спільності та відмінностей від інших подібних утворень (самосвідомістю). Серед ознак, які відрізняють один етнос від інших, називають мову, народне мистецтво, звичаї, традиції, норми поведінки, тобто ті компоненти культури, які утворюють специфічну етнічну культуру. Етнос характеризується етнічною самосвідомістю [2, с. 179]. Отже, визначення спільних та відмінних рис мовної свідомості представників східнослов'янських етносів і є предметом нашого дослідження.

Після попереднього оброблення матеріалів експерименту встановлено, що асоціативні поля стимулів НАРОД / НАРОД / НАРОД складаються зі 100 асоціацій кожне, проте кількість асоціатив у них різна: в асоціативному полі української мови – 52 асоціати, в асоціативному полі російської мови – 49 асоціатив і в асоціативному полі білоруської мови – 43 асоціати.

Найчастотніші асоціації утворюють ядра асоціативних полів, менш частотні – периферійну зону. Для детального аналізу важливо проаналізувати обидві зони, отже, у роботі репрезентовано результати аналізу ядерних зон та асоціативних полів у повному обсязі.

Для більшої наочності ядерні зони подано в таблиці:

Таблиця 1

Ядра асоціативних полів стимулів НАРОД / НАРОД / НАРОД

№ п/п	Українська мова	Російська мова	Білоруська мова
1.	<i>люди (23)</i>	<i>толпа (17)</i>	<i>людзі (23)</i>
2.	<i>нація (9)</i>	<i>люди (15)</i>	<i>грамадства (11)</i>
3.	<i>натопн (7)</i>	<i>нация (6)</i>	<i>натоўн (8)</i>
4.	<i>маса (3)</i>	<i>безмолствует (3)</i>	<i>нацыя (5)</i>
5.	<i>населення (3)</i>	<i>масса (3)</i>	<i>беларускі (4)</i>
6.		<i>население (3)</i>	<i>краіна (4)</i>
7.		<i>русский (3)</i>	
8.		<i>сила (3)</i>	
9.		<i>страна (3)</i>	
10.		<i>этнос (3)</i>	

Загалом ядра асоціативних полів у трьох мовах є близькими за змістом, що засвідчує подібність образів мовної свідомості, які стоять за словом НАРОД / НАРОД / НАРОД у мовній свідомості представників трьох етносів, і пояснюється спільним періодом історико-культурного розвитку трьох країн.

Найчастотніша реакція в ядрах асоціативних полів української та білоруської мов збігаються і за змістом, і за показниками частотності: *люди (23) / людзі (23)*. У ядрі асоціативного поля російської мови найчастотнішою є реакція *толпа (17)*, а реакція *люди (15)* займає наступну позицію.

Другу позицію в ядрі асоціативного поля української мови на стимул НАРОД займає асоціація *нація (9)*. Безумовно, ці два поняття між собою пов'язані, оскільки нація репрезентує певну стадію розвитку народу в державі відповідно до суспільно-економічної формації. Однак висока частотність відповідної реакції зумовлена, очевидно, суспільними подіями зазначеного історичного проміжку – періоду державотворення – і важливістю формування національної держави, нації, національної самосвідомості, тобто надзвичайно важливих питань самовизначення кожного народу. Ці процеси відбувалися наприкінці ХХ – початку ХХІ століть одночасно в Україні, Росії, Білорусі, отже, відповідна асоціація є в кожному асоціативному полі досліджуваних стимулів: *нация (6) / нацыя (5)*, – однак дещо з нижчою частотністю і відповідно – позицією в ядрах асоціативних полів. На підтвердження важливості зазначеної тези свідчать також асоціації *русский (3) / беларускі (4)*, які репрезентують самоідентифікацію респондентів цих етносів.

Друга за частотністю реакція в ядрі асоціативного поля білоруської мови – *грамадства (11)* – стосується характеру розвитку суспільних відносин у спільноті. Третю позицію займає асоціація *натоўн (8)*, яка, навпаки, стосується хаотичного об'єднання, зібрання людей. Подібна асоціація в асоціативному полі української мови займає так само третю позицію (*натопн (8)*), в асоціативному полі російської мови, як уже зазначалося, – першу – *толпа (17)*. Про сукупність людей свідчать також асоціації *маса (3) / масса (3)* в асоціативних полях української та російської мов, а про їхню належність до певної території – асоціації *населення (3) / население (3)*.

На тісний взаємозв'язок між поняттями “народ” і “країна” вказують асоціації російських та білоруських респондентів *страна (3) / країна (4)*.

Синонімічне поняття до стимулу НАРОД – *етнос (3)* перебуває ближче до периферійної зони в асоціативному полі російської мови. Як засвідчують результати аналізу попередніх асоціативних полів, синонімічні та антонімічні поняття звичайно є одними з найчастотніших, оскільки в мовній свідомості респондентів зв'язок між словами на основі подібності та протилежності значень є надзвичайно стійким.

Близьку до периферії позицію займають також асоціації російських респондентів НАРОД – сила (3), яка характеризує потужність народного об'єднання, та НАРОД – безмолвует (3), що є ремінісценцією і також характеризує зазначену спільноту, проте з боку стриманості у своїх діях, пасивності, нерішучості. Таким чином, зазначені риси свідчать про суперечливість характеристик у сприйнятті відповідного стимулу російськими респондентами.

Отже, проаналізувавши склад ядерних зон асоціативних полів, ми виявили загальні та специфічні риси образів мовної свідомості представників українського, російського та білоруського народів, які потужно представлені в межах асоціативних полів досліджуваних стимулів.

Для аналізу асоціативного поля загалом використано методику асоціативного гештальту, який детально репрезентує структуру та наповнення асоціативних полів, що є важливим при міжкультурному зіставленні виучуваних слів-стимулів.

“Асоціативний гештальт” виявляється у випадку, коли асоціати тяжіють до певних характеристик, групуючись природним шляхом навколо кількох (звичайно частотних в асоціативній статті) реакцій, які позначають певний набір мисленневих образів – концептів. Ці концепти в загальному вигляді “сигналізують” про типові зв'язки референта, позначеного в певній культурі вихідним словом, тому “асоціативний гештальт” можна використовувати як інструмент для міжкультурного зіставлення даних [3, с. 119]. І. Ю. Марковіна вважає різновидами гештальтів також фрейми та сценарії. Слідом за дослідницею, ми використали “асоціативний гештальт” як інструмент для структурування асоціативного поля.

Асоціативне поле кожного стимулу ми представили у вигляді “асоціативного гештальту”. Окремі зони гештальту являють собою різні змістові компоненти досліджуваних понять, які у свідомості респондентів пов'язані з певною реальією, що стоїть за стимулом. У кожній зоні визначено обсяг у відсотках та проаналізовано якісний склад.

Через обмеження обсягу статті репрезентуємо найважливіші спільні та відмінні риси, які зібрано в таблицю, що дає можливість побачити структуру асоціативних полів у зіставлюваних мовах.

Таблиця 2

Зони гештальтів асоціативних полів стимулів НАРОД / НАРОД / НАРОД

№ п/п	Зони гештальтів	Українська мова, %	Російська мова, %	Білоруська мова, %
1.	Люди	63	53	64
2.	Ознаки	10	9	7
3.	Характеристики	8	5	8
4.	Держава	6	3	9
5.	Атрибути	1	1	3
6.	Стан суспільства	1	3	1
7.	Органи влади	1	2	1
8.	Родина	1	1	-
9.	Взаємини	1	-	-
10.	Вибірчі процеси	1	-	-
11.	Будинок	1	-	-
12.	Порівняння	1	-	-
13.	Проблеми	1	-	-
14.	Суспільні інститути	1	-	-
15.	Частини тіла	1	-	-
16.	Ставлення	-	6	-
17.	Ремінісценції	-	5	-
18.	Масові заходи	-	3	-

Продовження табл. 2

19.	Державний устрій	-	1	-
20.	Дії	-	1	-
21.	Історія	-	1	-
22.	Мода	-	1	-
23.	Оточення	-	1	-
24.	Погодні умови	-	1	-
25.	Час	-	1	-
26.	Земля	-	-	1
27.	Персоналії	-	-	1
Усього зон		15	18	9

Зіставлення гештальтів досліджуваних асоціативних полів у трьох мовах виявило особливості їхньої структури.

Кількість зон гештальтів у трьох східнослов'янських мовах не збігається: найбільше зон – 18 – у гештальті російської мови, 15 зон – у гештальті української мови, лише 9 зон – у гештальті білоруської мови. Збігаються сім зон, представлених у всіх гештальтах, саме вони підтверджують наявність спільних характеристик у відповідних ділянках образів мовної свідомості респондентів трьох народів. Інші зони засвідчують риси відмінності.

Виявлено спільні риси та розбіжності в ядрах гештальтів, тобто у двох найбільших за обсягом зонах. Їх подано в таблиці:

Таблиця 3

Ядра гештальтів асоціативних полів стимулів НАРОД / НАРОД / НАРОД

№ п/п	Українська мова	Російська мова	Білоруська мова
1.	Зона “Люди” (63 %)	зона “Люди” (53 %)	зона “Люди” (64 %)
2.	зона “Ознаки” (10 %),	зона “Ознаки” (9 %)	зона “Держава” (9 %).

Ядра гештальтів стимулів НАРОД / НАРОД / НАРОД становлять зони: I – “Люди” (63 % / 53 % / 64 % відповідно); II – “Ознаки” (10 % / 9 %) у гештальтах української та російської мов, “Держава” (9 %) – у гештальті білоруської мови.

Найбільша за обсягом у трьох гештальтах зона “Люди” охоплює як людей, так і їхні об'єднання відповідно до різних критеріїв: суспільних, територіальних, національних тощо. Вона вирізняється в кожному гештальті обсягом реакцій, що зазначено вище, та частково їхнім якісним складом, наприклад: *люди (23), нація (9), натовп (7), маса (3), населення (3), плем'я (2), суспільство (2), громада, громадяни, група, гурт, спільнота, етнос, людина, людство, ми, товпа (р.)* тощо / *толпа (17), люди (15), нація (6), масса (3), население (3), этнос (3), общество (2), товарищи, человек* та ін. / *людзі (23), грамадства (11), натоўп (8), грамадства (2), люди (р.) (2), чалавек (2), люд, чалавецтва, этнас* тощо.

Зони “Ознаки” в гештальтах української та російської мов близькі за обсягом – 10 % та 9 % відповідно, однак якісний склад має свої особливості: *багато (2), сила (2), бездумність, безсмертя, єдиний, миролюбність, сукупність, темність / сила (3), безликість, братство, величье, єдинство, мудрость, хитрость*. Зазначені зони містять переважно позитивні ознаки в гештальтах двох мов, проте окремі поодинокі характеристики містять ознаку негативності.

Зона “Ознаки” в білоруській мові також є численною (7 %) і перебуває недалеко від ядра гештальту: *суюта, незалежнасьць, веліч, сіла, цярплівасьць, адзінае цэлае, абьякавасьць*. У плані співвідношення позитивних та негативних ознак спостерігаємо їх відповідність положенням стосовно двох інших мов.

Загалом представники трьох етносів характеризують поняття “народ” як певну єдність, підкреслюють його силу, незалежність, мудрість, терплячість тощо.

Друга зона в гештальті білоруської мови “Держава” (9 %) подана асоціаціями: *країна* (4), *державна* (3), *республіка*, *Беларусь*. Співвідношення народу з країною є цілком зрозумілим з погляду відношень між цими двома реаліями в дійсності. Однак, як свідчать реакції респондентів, для них є важливим поєднання поняття “народ” саме зі своєю країною, самостійною власною державою. Схожі тенденції простежуються і в інших гештальтах, проте вже в периферійній зоні (наприклад: 6 % у гештальті української мови (*країна* (2), *Україна* (2), *державна*, *України* / 3 % у гештальті російської мови (*страна* (3))). Кількісні та якісні показники наповнення цих зон гештальтів засвідчують більшу активність респондентів України та Білорусі у зверненні саме до власних країн. Ця наполегливість у їхніх поглядах пояснюється важливим історичним моментом – періодом утворення власних незалежних держав.

Окремі зони присутні в певних гештальтах, наприклад, у гештальті української мови це зони: “Взаємини”, “Вибірчі процеси”, “Будинок”, “Порівняння”, “Проблеми”, “Суспільні інститути”, “Частини тіла”. У гештальті російської мови наявні такі зони: “Ставлення”, “Ремінісценції”, “Масові заходи”, “Державний устрій”, “Діти”, “Історія”, “Мода”, “Оточення”, “Погодні умови”, “Час”; у гештальті білоруської мови – “Земля”, “Персоналії”. На відміну від попередніх проаналізованих стимулів, слово НАРОД має одну з найбільших кількостей зон в окремих гештальтах, що репрезентує специфіку побудови образів мовної свідомості представників цих етносів.

У подібних зонах гештальтів простежуються якісні й кількісні відмінності. Різний обсяг зон визначає їх місце в ієрархії зон гештальтів у кожній мові. Наприклад, зона “Характеристики” представлена різним обсягом: по 8 % у гештальтах української та білоруської мов, 5 % – російської мови. Відмінності наявні також у якісному складі, наприклад: *вічний, всемогуч (р.), гідний, могутній, нещасний, працьовитий, смішні, український / русський* (3), *добрий, російський / беларускі* (4), *вольні, цемні, українські*. Переважна більшість асоціацій цієї зони у представників трьох народів є позитивними, а поодинокі – негативними. Чітко простежується самоідентифікація респондентів з власним народом: *український / русський* (3), *російський / беларускі* (4), щоправда білоруси згадують і сусідні народи: *українські*. Українські респонденти зазначають вічність, незнищенність народу, його велич, працьовитість; російські респонденти наголошують на доброті й щирості; білоруські респонденти – на незалежності. Співчуття й біль виникають у душі, коли бачиш такі характеристики: *нещасний / цемні*, – проте й вони, на жаль, мають своє місце.

Зони “Атрибути” мають більше спільних характеристик у гештальтах української та російської мов (*національність* (1 %) / *національність* (1 %)), а в гештальті білоруської мови спостерігаємо відмінності (*культура* (2), *мова* (3 %)).

Схожа тенденція спостерігається і в зонах “Стан суспільства”: *мир* (1 %) / *мир, рівноправие, смятение* (3 %) / *мір* (1 %)), тільки тут більше спільного в гештальтах української та білоруської мов на відміну від гештальту російської мови.

Отже, проведений зіставний психолінгвістичний аналіз за допомогою методики “асоціативного гештальту” допоміг виявити спільні ознаки та національно-культурні особливості мовної свідомості представників українського, російського та білоруського народів. Такий підхід забезпечує детальний розгляд усіх асоціацій у межах асоціативних полів, що є надзвичайно важливим, оскільки поодинокі реакції відбивають “особистісні смисли індивідів та специфіку їхнього образного сприйняття світу” [3, с. 131]. Спільні риси в образах мовної свідомості представників трьох етносів зосереджені здебільшого у найбільших за обсягами зонах “асоціативних гештальтів” стимулів НАРОД / НАРОД / НАРОД. Вони зумовлені переважно умовами суспільно-історичного розвитку цих етносів, що виражається у взаємодії культур та наявності спільних цінностей. Проте ієрархія цих цінностей та поглядів є своєрідною у представників кожного етносу, що й проявилось у формуванні їхніх образів мовної свідомості.

У подальшому для всебічного вивчення поданого слова-стимулу та його корелятивів проаналізуємо матеріали спрямованих асоціативних експериментів для глибшого та повнішого формування зазначених фрагментів образів мовної свідомості представників українського, російського та білоруського народів та виявлення їх національно-культурної специфіки.

Література

1. Уфимцева Н. В. Психолінгвістика и межкультурная коммуникация / Н. В. Уфимцева // Речевая деятельность. Языковое сознание. Общающиеся личности. XV Международный симпозиум по психолінгвістике и теории коммуникации. Тезисы докладов. Москва, 30 мая – 2 июня 2006 г. / [редактор Е. Ф. Тарасов]. – Калуга : ИП Кошелёв (Издательство “Эйдос”). – С. 307–309.
2. Исаев М. И. Словарь этнолінгвістических понятий и терминов / М. И. Исаев. – 3-е изд. – М. : Флинта : Наука, 2003. – 200 с.
3. Марковина И. Ю. Специфика языкового сознания русских и американцев: опыт построения “ассоциативного гештальта” текстов оригинала и перевода / И. Ю. Марковина, Е. В. Данилова // Языковое сознание и образ мира. Сборник статей / [отв. ред. Н. В. Уфимцева]. – М. : Институт языкознания РАН, 2000. – С. 116–132.